

UDK 262.14 (497.6 Livno) "11" (091)
929.5 Tjehodrag
930.2 (497.6 Livno) "11"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 7. svibnja 2007.
Prihvaćeno za tisak: 3. prosinca 2007.

Pop Tjehodrag i njegov natpis

Marija Marić

Franjevački muzej i galerija Gorica u Livnu
Gorička cesta bb, 80101 Livno, Bosna i Hercegovina

Marinka Šimić

Staroslavenski institut
Demetrova 11, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska

Ante Škegro

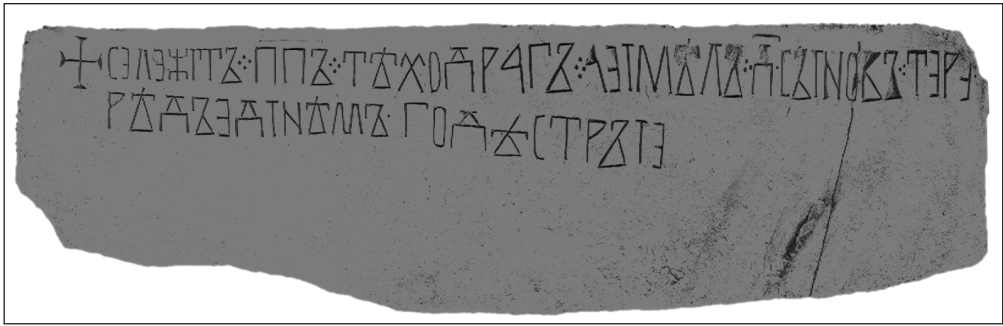
Hrvatski institut za povijest
Opatička 10, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska

Natpis pisan crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije i hrvatskom ćirilicom na kojem se spominje pop Tjehodrag i njegovih pet umorenih sinova pronađen je 2003. g. tijekom sustavnih arheoloških istraživanja na lokalitetu Podvornice u Lištanima na jugozapadnom dijelu Livanjskoga polja. Na tom se mjestu kontinuitet življenja i umiranja može pratiti od vremena rimske antike do kasnoga srednjega vijeka. Urezan je na tvrdoj, dobro obrađenoj, vapnenačnoj ploči. Sastoji se od dva retka teksta s 15 slavenskih leksema. Svi pokazatelji upućuju na zaključak da je nastao tijekom 12. st. Jedan je od najstarijih natpisa pisanih hrvatskom ćirilicom. Donosi spomen do sada najstarijega imenom poznatoga popa glagoljaša. Njegova zavidna izvedba (sl. 1.) upućuje na zaključak da je njegov sastavljač, baš kao i urezivač slova, bio vrlo vješt pismu odnosno klesarstvu – stoljetnim tradicijama na livanjskom području.

Ključne riječi: Podvornice, Lištani, Livno, Bosna i Hercegovina, Katolička Crkva, popovi glagoljaši, hrvatski ćirilski natpisi, Tjehodrag

Uvod

Sustavna arheološka istraživanja na lokalitetu Podvornice u Lištanima kod Livna, rezultirala su otkrićem rimske nekropole, ranokršćanskoga kompleksa sastavljenoga

Sl. 1.: Natpis popa Tjehodraga s Podvornica (Lištani) kod Livna.
(foto: Zoran Alajbeg)

od dviju bazilika, krsnoga zdenca i nekropole te starohrvatskoga i kasnosrednjovjekovnoga groblja. Kojih 500-tinjak metara sjeverozapadno od Podvornica nalazi se kasnosrednjovjekovna nekropola sa stećcima.¹ Lokalitetom dominira željeznodobna gradina, koja je u suton antike preuređena u utvrdu (*castrum*).² U stručnoj je literaturi lokalitet Podvornice bio poznat pod imenom “Crkva Sv. Ruže”.³ U Lištane se locira *Pelva*, putna postaja (*mansio*) s rimske ceste *Salona – Servitium* koja je spajala Dalmaciju s Panonijom.⁴

I. Okolnosti nalaza

Na južnom dijelu lokaliteta Podvornice, ispod recentnog humusa u sloju kompaktnog pijeska na dubini od oko 0,40 do 0,80 m, pronalaze se grobovi iz starohrvatskog i kasnosrednjovjekovnog razdoblja. Tijekom dosadašnjih šest istraživačkih kampanja istraženo ih je 195, iako su istraživanja još uvijek daleko od završetka. To je groblje na redove, s ukopima poredanim od zapada prema istoku. Razvidni su sta-

¹ Anđelko ZELENİKA, “Groblje, Lištani, Livno”, *Arheološki leksikon*, tom 3, Sarajevo, 1988., 242, br. 22.127.

² Usp. Marija MARIĆ, “Ranosrednjovjekovne ostruge iz Lištana kod Livna”, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 30/2003., 177-184; ISTA, “Rezultati arheoloških iskopavanja u Lištanima kraj Livna, lokalitet Podvornice”, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 37/1, 2005., 74-84; ISTA, “Nastavak sustavnog arheološkog iskopavanja na lokalitetu Podvornice u Lištanima kraj Livna”, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 37/3, 2005., 113-120; ISTA, “Pregled dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna”, *Hercegovina: godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 20, 2006., str. 25-40; ISTA, “Rimska Pelva u svjetlu dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna”, *Hrvatska misao: časopis za umjetnost i znanost* 39-40/28, 2006., 92-104.

³ Vukosava ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, “Crkva sv. Ruže, Lištani, Livno”, *Arheološki leksikon*, tom 3, 236, br. 22.24; ISTA, “Lištani kod Livna, antička grobnica na svod s memorijom”, *Arheološki pregled* 25, 1986., 44.

⁴ Ivo BOJANOVSKI, “Pelva i Salviae. Prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije”, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb, 1970., 503.; ISTI, “Livanjsko polje u kasnoantičko doba”, *Zbornik, knjiga 1: Arheološka problematika zapadne Bosne*, Sarajevo 1983., 180.; ISTI, “Podvornice, Lištani-Baruni, Livno”, *Arheološki leksikon*, tom 3, 247-248, br. 22.230; Marin ZANINOVIĆ, “Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice”, *Livanjski kraj u povijesti*, Split – Livno, 1994., 47; Vejsil ČURČIĆ, “Arheološke bilješke iz Livanjskog kotara”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 21/1909., 171; Maro PETRIĆ, “Geografski i historijski pregled”, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnografija*, n. s. 15-16/1960.-1961., 21-30; Karlo PATSCH, “Novi i revidirani natpisi”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 3/1894., 348.

riji i mlađi horizont s kontinuiranim ukapanjem. Stariji (starohrvatski) obilježavaju nalazi karičica, jednojagodnih naušnica, prstenja i ostruga iz vremena od 9. do 12. st. Mlađi horizont karakteriziraju trojagodne i naroskane naušnice i karičice. Stariji obilježavaju i ukopi po pravilnim redovima, a tijekom mlađeg horizonta, zbog širenja ukopa k istoku i jugu, odstupalo se od takve prakse. Priloge je sadržavalo 60-tak istraženih grobova. Među njima najzastupljeniji je nakit, posebice naušnice i prstenje, noževi, ostruge, čavli itd. To je standardni materijal starohrvatske i kasnosrednjovjekovne kulture. Najviše je ukopa u zemljane rake. Dio ih je, posebice iz starijeg horizonta, omeđen neobrađenim kamenjem. Zastupljeni su i ukopi s okomitim obložnim vapnenačnim pločama. Neki su i s pokrovnim pločama. Manji broj grobnih rakâ omeđen je nizom neobrađenog kamenja. Iznad dviju nalaze se monolitni neobrađeni stećci. Svi pokojnici polagani su na leđa. Većina ih je s rukama pruženim niz tijelo. Nekima su ruke položene na zdjelicu, prsa, odnosno na trbuh. Najviše ukopa orijentirano je u smjeru zapad-istok. Jedna skupina iz razdoblja starijeg horizonta izdvaja se s glavom na jugu i nogama na sjeveru te posebnim grobnim priložima. Ta su odstupanja među ostalim uzrokovana i ostacima ranokršćanske arhitekture. Južnu ranokršćansku baziliku i krsni zdenac dijelom su uništili i oštetili upravo ti ukopi.

Među nalazima s ovoga lokaliteta izdvaja se na dva dijela razlomljena vapnenačna ploča s natpisom na hrvatskoj ćirilici iz groba br. 21., koju ovaj rad i opisuje.⁵ Pronađena je tijekom druge istraživačke kampanje, koja je trajala od 1. srpnja do 22. kolovoza 2003.⁶ Služila je kao bočna obložna ploča (sl. 2.), u grobu u kojem su jedan

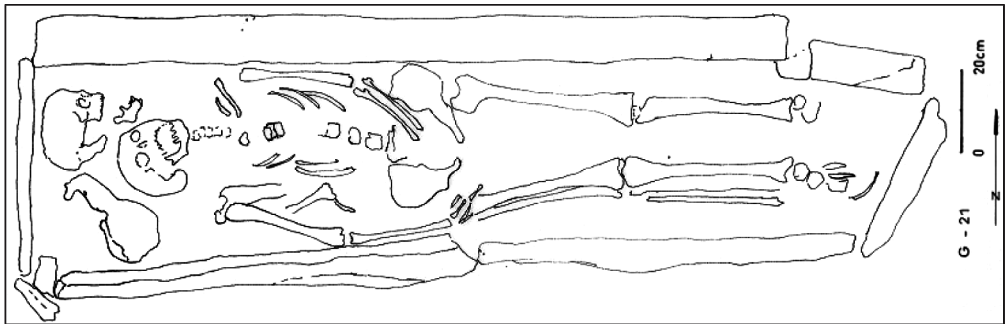
Sl. 2.: Natpis popa Tjehodraga *in situ*. (foto: Marija Marić)

⁵ Ploča se nalazi u lapidarnoj zbirci *Franjevačkog muzeja i galerije* na Gorici-Livno. Inventarni broj: Ka-539; dimenzije: 195 x 47 x 11,5 cm; visina slova u prvom retku: 5,5 – 8, 6 cm, u drugom retku: 5,2 – 8 cm.

⁶ Uz voditeljicu Mariju Marić u iskopavanjima su sudjelovali arheolozi: Angela Babić, Mirela Kujundžić i Ljubomir Gudelj, te dokumentaristi Željka Vrdoljak i Miran Palčok.

iznad drugoga bila ukopana dva pokojnika. Kostur gornjega bio je netaknut, dok su kosti donjega u vrijeme istraživanja bile dislocirane ukopom gornjega pokojnika. Gornjem je desna ruka bila položena na bedrenu kost a lijeva na zdjelicu (sl. 3.). Antropološka analiza pokazala je da je gornji kostur pripadao ženi umrloj u dobi od oko 60 godina, a donji muškarcu preminulom između 35. i 40. godine života.⁷

U grobu je pronađena samo jedna ovalna karičica od srebra, ravno odsječenih krajeva (oko 1,8 cm; inv. br.: M-800). Za dataciju nema osobite vrijednosti jer je ovaj tip karičica zastupljen u gotovo svim starohrvatskim i kasnosrednjovjekovnim grobljima. Izrađivan je od brončane, srebrne i bakrene žice. Ova pripada najjednostavnijem i najbrojnijem obliku, koji je imao široku primjenu na velikom području kroz dugo razdoblje. Najviše se pronalazi na području Dalmatinske Hrvatske i zapadne Bosne, u grobovima koji se datiraju u vrijeme od 9. do 12. st. manje se pojavljuje i kasnije,⁸ zbog čega se stavlja u široko razdoblje od 8. do 15. st.⁹ Na lokalitetu Sveti Spas u Vrhrici¹⁰ seže do sredine, odnosno najkasnije do kraja 13. st.¹¹ Na lokalitetu Podvornice u Lištanima zastupljen je i u horizontu s trojagodnim naušnicama, koje su u uporabi bile i do 15. st.

Sl. 3.: Podvornice, Lištani, grob br. 21. (crtež: Željka Vrdoljak)

⁷ Mario ŠLAUS, *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Lištani-Podvornice, Stručni izvještaj EP - 77 - 03/04*, pass.

⁸ Dušan JELOVINA, "Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 19/1989., Split, 1991., 206; ISTI, "Starohrvatsko groblje na Mastirinama u selu Kašiću kod Zadra", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 12/1982., 57; Maja PETRINEC, "Groblje na Gornjem vrtu u Tugarima", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 27/2000., T. II, 3-10, T. III, 1, 5-9; Nada MILETIĆ, "Staroslavenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 34/1979., T. XIII.

⁹ Mate ZEKAN, "Srednjovjekovne nekropole", *Bribir u srednjem vijeku*, Split, 1987., 46; Janko BELOŠEVIĆ, "Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra u 1989. g.", *Radovi Filozofskog fakulteta*, 29(16)/1990., 231-239; Janko BELOŠEVIĆ, "Starohrvatska nekropola kod Poveljane na otoku Pagu", *Diadora*, 5/1970, 203-212, T. III.

¹⁰ O lokalitetu: Josip Ante SOLDI, *Sveti Spas u Vrhrici*, Split, 1990., pass.

¹¹ Nikola JAKŠIĆ, "Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici. Analiza", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 23/1996., 143.

II. Jezik i grafija

Natpisom popa Tjehodraga prvi se pozabavio Mirko Vidović, čija interpretacija nema nikakva uporišta u struci. Vidovićev neprofesionalni pristup ovom vrelu rezultirao je, ne samo njegovim netočnim čitanjem i krivom interpretacijom, nego i potpuno proizvoljnim datiranjem u drugu polovicu 3. st. poslije Kr.¹² Ovaj je natpis pisan hrvatskom ćirilicom s elementima glagoljične i latinične grafije. Miješani glagoljsko ćirilski spomenici, slični ovom, na hrvatskom području pojavljuju se na prijelazu iz 11. u 12. st., a čisto ćirilski koncem 11. i tijekom 12. st. Tijekom 12. i 13. st. ćirilski spomenici pojavljuju se na priobalnom području Zahumlja i Duklje, potom u Bosni i Raškoj, te u kancelarijama romansko-dalmatinskih gradova: Splita i Dubrovnika.¹³ *Natpisu popa Tjehodraga* prostorno su najbliži grafit Restoja Miholne – notara, kancelara, komornika, protovestijara i emisara kralja Tvrtka II. Tvrtkovića (1421.-1443.) i Stipana Tomaša (1443.-1461.) sa sarkofaga iz klaustera franjevačkoga samostana Sv. Ivana Krstitelja u Livnu¹⁴ te natpis sa stećka iz Lipe kod Livna sa spomenom Radivoja Ilića iz Rame iz 15. st.¹⁵ Pisan je relativno pravilnim slovima, osim što je znak za *poluglas* pisan kao malo ćirilčno slovo *b* (Б). Za razliku od natpisa iz Lipe, koji je urezan ujednačenim i čitljivim slovima bez estetske vrijednosti, *Natpis popa Tjehodraga* izveden je kaligrafski precizno s unaprijed isplaniranim natpisnim poljem zbog čega djeluje lijepo i skladno. Inače na formu natpisâ presudno su utjecali sadržaj i namjena. Vjerski sadržaji urezivani su posebno lijepim oblicima i slovima.¹⁶ *Natpis popa Tjehodraga* pisan je crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije te je kao takav usporediv sa srednjovjekovnim lapidarnim natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom, nekim hrvatskim ćirilskim rukopisima, hrvatskoglagoljskim tekstovima, te bosanskim rukopisima 14. i 15. st.

Transliteracija, transkripcija i prijevod na suvremeni hrvatski jezik

a) transliteracija

† se ležitъ : p(o)pъ : tēhodragъ : a e imēlъ : đ̃ synovъ : tere / rêđъ edinēmъ godē stry e

b) transkripcija

† se ležitъ : p(o)pъ : tēhodragъ : a (j)e imēlъ : đ̃ (= 5) synovъ : tere / rêđъ (j)edinēmъ godē stry (j)e

c) prijevod na suvremeni hrvatski jezik

† tu leži pop tjehodrag imao je pet sinova / su svi u jednoj (istoj) godini bili ubijeni.

¹² Mirko VIDOVIĆ "Pokušaj čitanja i tumačenja lapidarnog zapisa Lištanske ploče", *Hrvatski zavjetni križ / Svetislav Stjepan Krnjak*. 5. prošireno i popravljeno izdanje, *Ekološki glasnik*, Donja Lomnica, 2004., 127-131; ISTI, "Pokušaj čitanja i tumačenja lapidarnog zapisa Lištanske ploče - nađene na arheološkom lokalitetu blizu sela Lištani u Donjem polju kod Livna", *Hrvatski zavjetni križ / Svetislav Stjepan Krnjak*. 8. popravljeno i prošireno izdanje, Zagreb, 2005., 113-125.

¹³ Branko FUČIĆ, "Granična područja glagoljice i ćirilice", *Brački zbornik*, 15/1987., 26.

¹⁴ Bono M. VRDOLJAK, "Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 30/2003., 242-246, br. 2, sl. 5, 6, 7.

¹⁵ † a se leži radivoi ilić iz rame kovače polaninъ. Usp. Marko VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. IV, Sarajevo, 1970., 76-77, nr. 260. Vego čita *kovačъpolaninъ* umjesto *kovače polaninъ*.

¹⁶ Usp. Gordana TOMOVIĆ, *Morfologija ćirilčkih natpisa na Balkanu*, Beograd, 1974., 13.

Fonologija

a) Pisanje znaka za poluglas

Na *Natpisu popa Tjehodraga* znak *jor* (ѣ), tj. stražnji *poluglas*, pojavljuje se sedam puta, i to uvijek na kraju riječi: *ležitѣ, p(o)pb, tѣhodragѣ, imѣlѣ, synovѣ, rѣdѣ, edinѣmѣ*. Isti je znak za *poluglas* potvrđen i na *Povaljskom pragu* (1184.): *knezѣ*;¹⁷ očuvan je i na *Natpisu trebinjskog župana Grda* (1173.-1189.): *knezѣ*;¹⁸ na *Natpisu Kulina bana* iz Biskupića–Muhašinovića kod Visokog (1194.): *banѣ, crkvѣ*;¹⁹ na *Humačkoj ploči* (prijelaz iz 12. u 13. st.): *kѣrsmirѣ, sinѣ, bretѣ, ?rucѣ*,²⁰ na *Natpisu kneza Miroslava* iz Omiša (1235.): *knezѣ, sѣ, bratomѣ, žyv(a)nomѣ*²¹ i dr.

Na zapadnom slavenskom prostoru dva jera - prednji, tj. *jer* (ѣ) i stražnji, tj. *jor* (ѣ) - najprije su se stopili u jedan samoglasnik koji je potom u nekim jezicima dao *e*, a u drugima *a*. Najstariji hrvatskoglagoljski natpisi bilježe samo jedan znak za *jerove* - onaj za stražnji - *jor*, npr. *Plominski natpis, Valunska ploča, Krčki natpis, Bašćanska ploča*. Na *Bašćanskoj ploči* više je primjera ispuštanja slabog *jera* i pojave znaka za *jor*, ondje gdje mu nije mjesto, a slično je i u najstarijim hrvatskoglagoljskim rukopisnim fragmentima s kraja 11. i druge polovice 12. st. Jedini hrvatskoglagoljski fragment u kojem se pojavljuju oba znaka za *jerove* jest *Budimpeštanski fragment*, u kojem se znak za *jer* pojavljuje samo jedanput, a potvrđena su četiri primjera zamjene *jera jorom*.²² U *Povaljskoj listini* koja je pisana hrvatskom ćirilicom 1250. g. znak za *poluglas* uglavnom se piše po tradiciji, iako ga u govoru u to vrijeme više nije bilo. Redovito se piše na kraju riječi, također i u jakom položaju, dok se u slabom položaju gotovo redovito gubi.²³

Kad je u pitanju pisanje znaka za *poluglas* na kamenim spomenicima, treba posebice biti oprezan. Urezivač slova na kamenu podlogu nije bio uvijek u stanju razlikovati *jor* i *jer*. Budući da su ti spomenici izloženi dugotrajnim atmosferskim utjecajima, ti se znakovi ne mogu uvijek posve pouzdano očitati. Pri tome treba imati na umu, da su klesari koji su izrađivali natpise bili polupismeni ili potpuno nepismeni. Do-

¹⁷ Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinska opatija u Poveljima na otoku Braču*, Split, 1934., 60-66; G. TOMOVIĆ, o. c., 34; B. FUČIĆ, "Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi", *Hrvatska i Europa. Kultura, Znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII-XII. Stljeće)*. Rano doba hrvatske kulture, Zagreb, 1997., 279.

¹⁸ M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knj. III*, Sarajevo, 1964., 13, br. 129; G. TOMOVIĆ, o. c. 34; B. FUČIĆ, "Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi", 276.

¹⁹ Pavao ANĐELIĆ, "Revizija čitanja Kulinove ploče", *Glasnik Zemaljskog muzeja XIV-XVI/1961.*, 287-308; M. VEGO, *Zbornik, knj. IV.*, 70-71, br. 254; Jovan KOVAČEVIĆ, "Prvi klesari ćiriličkih natpisa na Balkanu", *Glasnik Zemaljskog muzeja XV-XVI/1960.-1961.*, 313; G. TOMOVIĆ, o. c. 35; B. FUČIĆ, "Glagoljica na natpisima u Bosni i Hercegovini", *Nova et vetera 1-2/1982.*, 258; ISTI, *Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982., 96, br. 40; ISTI, "Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi", 277; S. DAMJANOVIĆ, "Glagoljica na području današnje Bosne i Hercegovine", *Spomen-spis. Povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Zagreb, 2004., 74-75.

²⁰ B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, 200; Milan NOSIĆ, *Humačka ploča*, Rijeka, 2001., 43; S. DAMJANOVIĆ, o. c., 74.

²¹ G. TOMOVIĆ, o. c., 40; B. FUČIĆ, "Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi", 280.

²² Milan MIHALJEVIĆ, *Slavenska poredbena gramatika, I. dio, Uvod i fonologija*, Zagreb, 2002., 209.

²³ D. MALIĆ, "Staro i novo u jeziku Povaljske listine", *Na izvorima hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2002., 408.

bar primjer tomu jest spomenuti natpis sa stećka iz Lipe kojem je znak za *poluglas* u obliku ćirilicnoga slova **ѣ** (ѣ), i to dva puta u riječima: *iličѣ* i *polaninѣ*.

Znak za *jer* i *jor* na natpisima iz Bosne i Hercegovine nije redovito pisan, pa se iz toga ne može zaključiti potvrđuju li određeni znakovi fonemsku vrijednost ili je to samo znak čuvanja tradicije. Stoga se na natpisima nalaze riječi pisane bez završnoga *poluglasa*, ali i s napisanim grafemom za *poluglas* čak i onda kad zasigurno taj glas nije postojao u fonološkom sustavu.²⁴ Na većini srednjovjekovnih natpisa pisanih hrvatskom ćirilicom najčešći znak za *poluglas* znak je za *jer* (ѣ), a na *Natpisu popa Tjehodraga* očuvano je starije stanje, tj. znak za *jor* (ѣ), koji se pojavljuje na natpisima 12 - 13. st.

U *Divoševu evanđelju* - bosanskom četveroevanđelju s početka 14. st. - još nema primjera vokalizacije, tj. zamjene **ѣ** s **а**, jedino se znak za *poluglas* gubi u slabom položaju, a katkad i u jakom, npr. u riječi *vsѣ*.²⁵

U glosama bosanskog evanđelja - *Srećkovićeva* - koje su pisane u 15. i 16. st., a samo evanđelje u 14. st., *poluglas* se čuva samo na kraju riječi, tj. u slabom položaju, a ponekad iznimno i u jakom položaju.²⁶ U *Hvalovu zborniku*, koji je pisan 1404. g. za Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1350.-1416.) i koji je tipičan predstavnik jezika bosanske redakcije, karakteristična je inovacijska osobina zamjena *poluglasa* s **а** u jakom položaju: *išadѣ*, *krotakѣ*, *lakatѣ*, itd.²⁷

b) pisanje jata - ê (ѣ)

Na natpisima iz Bosne i Hercegovine u nekim učestalijim riječima piše se *jat* (ê), npr. *lêto*, *vêrno* (u frazama o vjernoj službi), kao i u oblicima glagola biti: *bêh*, *bêše*, također i u osobnim imenima *jat* dolazi u širokom vremenskom rasponu od imena *Gradêša*, *Radomêr* itd.²⁸ U mlađim se natpisima **ѣ** nalazi u vrijednosti sekvence *ja*, npr. u imenu *ostoê*, kao i u riječi *diêkѣ*. Ta je grafijska osobina obilježje bosanske redakcije staroslavenskoga i odraz je njezine veze s glagoljicom.²⁹ Uz takav tip uporabe *jata*, kao grafema koji je nadživio označeni fonem, u leksemima se često pojavljuje ikavska zamjena: *lito*, *biše*, *vira*, *bilig*, *svita*, *neviste*... Primjerice, na boljunskim su natpisima kod Stoca (iz sredine 15. st.) potvrđeni leksemi s ikavskom zamjenom *jata* (ê): *siče*, *usiče*. Također i na *Natpisu vojvode Radoja* iz Radimlje: † *sie leži dobri radoe sinѣ vovode stipana n(a) svoi baštini na batnogahѣ si biligѣ postavi na me bratѣ moi*

²⁴ Darija GABRIĆ-BAGARIĆ, "Crkvenoslavensko i narodno u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. stoljeća", *Drugi Hercigonjin zbornik*, 1/2005., 116.

²⁵ I. GRICKAT, "Divoševo jevanđelje", *Južnoslovenski filolog*, 25/1961.-1962., 258.

²⁶ Herta KUNA, "Jezične karakteristike glosa u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine", *Slovo* 25 - 26/1976., 220 - 221.

²⁷ H. KUNA, "O jeziku i pismu Hvalovog zbornika", *Zbornik Hvala krstjanina, transkripcija i komentar*, Sarajevo, 1986., 16.

²⁸ Darija GABRIĆ-BAGARIĆ, o. c., 117.

²⁹ H. KUNA, "Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj glagoljskoj grafijskoj tradiciji", *Nahtigalov zbornik ob stoletnici rojstva*, Ljubljana, 1977., 156.

voevoda petarъ.³⁰ Na Natpisu popa Tjehodraga ê (Ѣ) je očuvan na pravilnom mjestu u riječima: *têhodragъ, imêlъ, edinêmъ, godê*. Jedino u riječi *rêdъ* ê se nalazi na mjestu e, odnosno kao refleks glasa ě.

Ikavska zamjena *jata* potvrđena je u nekim hrvatskoglagojskim liturgijskim knjigama već od 13. st., a češće od prve polovice 14. st. Na čakavskom je području ikavsko-ekavska zamjena potvrđena od 1309. g.³¹ Iako je grafija **Ѣ** za *ê* vrlo dosljedno očuvana u hrvatskoglagojskim liturgijskim rukopisima 14. i 15. st., ikavski i ekavski refleksi *jata* vrlo se rano pojavljuju, već u fragmentima: u *Fragmentu Djela Pavla i Tekle* (13. st.), *Pazinskim fragmentima* (početak 14. st.), *Splitskom fragmentu misala* (početak 13. st.).³² U *Splitskom fragmentu misala* tretiranje *jata* pokazuje veliku premoć ikavskoga refleksa, npr.: *divu, divê, pričistu, vikê, biše, viste, ispovidnika*. Iz toga proizilazi da pisar više nije znao razlikovati glasove *ê* i *i*, jer je izgovor tih dvaju glasova bio sličan. Taj snažan prodor ikavizama, prema Vjekoslavu Štefaniću, jedan je od presudnih argumenata za smještaj toga fragmenta. "Ovaj se spomenik mora smjestiti u područje snažnog prodora pomlađene fonetike i morfologije u crkvene tekstove, a to je Bosna. Ovdje se njegovi ikavizmi - u okviru ostalih pojava - mogu da opravdaju već barem u prvoj polovici XIII st."³³ U *Divoševu evanđelju* s početka 14. st. još nije došlo da zamjene **Ѣ** s *i*, odnosno ikavizacije, jer se znak **Ѣ** rabi samo za glas *ě* i za skupinu *ja*.³⁴ Kako se na *Natpisu popa Tjehodraga* znak **Ѣ** dosljedno piše na mjestu glasa *ě jat*, osim primjera *rêdъ*, može se pretpostaviti da je taj tekst pisan prije prodora ikavizama na ovo područje, tj prije 13. st.

c) Znak za jeri - y (ѢН)

Zanimljivost je na fonetsko-fonološkoj razini, odnosno znak starine, da se na ovom natpisu očuvao znak za vokal *y*, i to dva puta: *synovъ, stry*. Među starijim natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom *y* je očuvan na *Natpisu župana Grda* iz Trebinja i *Povaljskom natpisu*. Taj se znak iznimno rijetko pojavljuje na stećcima 14 - 15. st., primjerice na *Natpisu iz Boljuna* (oko 1477.): *† se pisa obr(a)dvъ p(o)pvlvbna synъ na grubaču*.³⁵ U povijesti slavenskih jezika taj se fonem stopio s fonemom *i*, i to u svim južnoslavenskim jezicima, te u češkom i slovačkom. Prema stanju u najstarijim hrvatskoglagojskim fragmentima, može se zaključiti, da je stapanje *y* i *i* završeno najkasnije koncem 11. ili početkom 12. st.³⁶ Grafem *y* u *Povaljskoj listini*, kao i u većini ćirilskih spomenika onog vremena upotrebljava se više ili manje pravilno, ali je neizbježno njegovo makar sporadično preklapanje s *i*. U *Povaljskoj listini* *y* se najbolje

³⁰ Marko VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knj. I*, Sarajevo, 1962., 69.

³¹ Dalibor BROZOVIĆ - Pavle IVIĆ, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb, 1988., 9.

³² M. MIHALJEVIĆ, *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*, Zagreb, 1991., 56.

³³ Vjekoslav ŠTEFANIĆ, "Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije", *Slovo*, 6 - 8/1957., 89.

³⁴ I. GRICKAT, o. c., 255.

³⁵ M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knj. II.*, Sarajevo, 1964., 21, nr. 64. Vego nije prepoznao ovaj grafem, tj. transliterirao ga je kao *i*, iako je posve razvidno da je to znak za *y*, koji se sastoji od znaka za *poluglas* (Ѣ) i jednog znaka za *i*, koji ovdje nalikuje križu.

³⁶ M. MIHALJEVIĆ, *Slavenska poredbena gramatika*, 212.

čuva u pojedinim naučenim gramatičkim oblicima, primjerice kod glagola *biti* i kod zamjenica, npr. *byhь, byly, by, bysta, byše, vy, ty*.³⁷ U *Divoševu evanđelju* vokal *y* se vrlo često zamjenjuje vokalom *i* u svim položajima, ipak ta promjena nije provedena posve dosljedno, tj. nalazimo i primjere s *y*: *zykь* i *ezikь*. Ipak, takvih je zamjena u *Divoševu evanđelju* znatno manje nego u kasnijim bosanskim evanđeljima, npr. *Nikolj-skom, Daničićevu*, itd.³⁸

Morfologija

Na morfološkoj razini arhaičnost *Natpisa popa Tjehodraga* najočitija je kod glagolskih oblika. Formulacija *a se leži*, ili *se leži* uobičajena je sintagma koja se pojavljuje na većini natpisa na stećcima u *Zborniku srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, I-IV*, Marka Vege (1907.-1985.). To je rečenica u 3. licu jednine prezenta koju urezuje onaj tko izrađuje natpis: *ovdje leži ...* Među ukupno 190 primjera sa srednjovjekovnih natpisa u kojem se navodi taj glagol, 179 je primjera *a se leži* ili *se leži*, tj. 3. lice jednine prezenta, a svega devet primjera otpada na aorist: *a se leže na obradovića grobnici* - Svitava, *a se leže herakь na svoi baštini na plemenito* - Derani, *a se leže veselica* - Grdijevci, itd. Dva se primjera izdvajaju: *ležati: tug(o moja a) mnogo (li ti mi je) lež(ati)* - Natpis iz Kašića (1451.-1453.) i *ležiju: sie dobri ležiju* - Natpis iz Kalinovnika (16. st.). Oblik *se leži* utjecaj je narodnoga govora, odnosno to je mlađi oblik u odnosu na onaj iz književnoga, crkvenoslavenskoga jezika koji bi glasio *se ležitь*. Taj je stariji oblik potvrđen u spomenutom izdanju srednjovjekovnih natpisa samo u jednom primjeru: *se ležitь dragьць tihьmilićь kьdi hьtêhь biti tьgi ne bihь* - natpis iz Kalesije (južno od Tuzle) iz 15. st.³⁹ Da je formulacija *se ležitь* ili *ьde ležitь* bila uobičajena na starijim ćirilskim natpisima, potvrđuje natpis iz Preslava u Bugarskoj (976.-1001. g.): *ьde ležitь mostičь čьvgubylja ...*⁴⁰ Znak koji upućuje na arhaičnost ovog teksta, odnosno crkvenoslavenski jezik, na morfološkoj razini jest i očuvanost participa prezenta aktivnoga u 1. licu singulara za muški rod: *stry e*. Kod glagola je pomlađenost, odnosno mlađa jezična pojava oblik *(j)e* u odnosu na stariji oblik koji je glasio *(j)estь*.

I dok se ranije smatralo da su epigrafski spomenici pisani narodnim jezikom, a crkvenoslavenske su jezične osobine prisutne samo u invokacijama i završnim klauzulama isprava, novija istraživanja Darije Gabrić-Bagarić pokazuju da su spomenici nastali na bosanskohercegovačkom području u srednjem vijeku pisani jezičnim izrazom u kojem se prepliću narodni elementi s crkvenoslavenskim ovisno o sadržajno-stilskim zahtjevima.⁴¹ To je interferiranje prisutno na većini natpisa na stećcima koji su nastali od sredine 14. do kraja 15. st., npr. *Natpis vojvode Masna* iz Donje

³⁷ D. MALIĆ, "Staro i novo u jeziku Povaljske listine", 407.

³⁸ I. GRICKAT, o. c., 258.

³⁹ M. VEGO, *Zbornik, knj. IV*, 130 -131. Taj je natpis neprecizno transliteriran, tj. on čuva znak za meki i tvrdi *poluglas*, što nije naznačeno u izdanju.

⁴⁰ G. TOMOVIĆ, o. c., 32.

⁴¹ Darija GABRIĆ-BAGARIĆ, o. c., 125.

Drežnice kod Mostara,⁴² *Natpis Vignja Miloševića* s Kočerina kod Širokog Brijega,⁴³ *Natpisi iz Brotnja*,⁴⁴ natpisi iz Boljuna kod Stoca, itd. Međutim, to se ne odnosi na *Natpis popa Tjehodraga*, koji je pisan crkvenoslavenskim književnim jezikom bez udjela govornih elemenata, što je još jedna potvrda o njegovoj arhaičnosti.

Leksik

Natpis popa Tjehodraga sastoji se od ukupno 15 leksema, 64 znaka odnosno 19 različitih slova. Sve su to slavenski leksemi, osim jedne stare posuđenice - leksem *popъ*. Na leksičkoj su razini zanimljivi leksemi: *p(o)ръ*, *têhodragъ*, *se*.

popъ - sveslavenska riječ, koja označava svećenika Rimske i Grčke Crkve. Za ovaj leksem većina slavista drži da je sveslavenska posuđenica iz starovisokonjemačkog, a od grčkoga *παπᾶς* sa značenjem *otac*. Od iste je grčke riječi, a prema latinskoj adaptaciji nastao i leksem *papa* u 3. st. - biskup, a od 6. st. rimski biskup. Leksem *pop* nije mogao ući u slavenske jezike preko balkanskog latinizeta, već su taj termin uveli "slavenski apostoli" Konstantin-Ćiril (oko 826.-869.) i Metod (oko 812.-885.) kao misionari, najprije u Moravskoj, odatle se proširio zajedno s misionarima u hrvatski i bugarski, a potom u mađarski i rumunjski. Taj leksem u unutrašnjosti ponekad ima pejorativno značenje zbog asocijacije na pravoslavlje, ali na otocima nema takvo značenje.⁴⁵ U hrvatskologoljskim se tekstovima, također, često pojavljuje (za lat. *presbyter*), od najstarijih misala i brevijara do ritualnih tekstova.

U misalima i brevijarima: *gl(agol)et' prosto popъ or(a)ciju* - *Brevijar Vida Omišljanina* (iz 1396. g.), f. 13c, *i potomъ popъ s žaknomъ svlécite oltare* - *Brevijar Vida Omišljanina*, f. 236a, *i opet' popъ pripravit se služiti misu* - *Brevijar Vida Omišljanina*, f. 43d, *potom' bl(agoslo)vit' vêtvie i c(v)êti p(o)p' gl(agol)e* - *Misal vatikanski četvrti* (najstariji hrvatskologoljski misal s početka 14. st.), f. 70a, *počnet' p(o)ръ stoe s križem' vьnê pri vratêh'* - *Misal vatikanski četvrti*, f. 72b, *i potom' p(o)pi poidu po dva i stanu na kolenu pred' oltarem' i priemljut' popel'* - *Misal vatikanski četvrti*, f. 25b/c.

U ritualima: *činv krštiti dite popъ narêčetъ ime nemu i pitai dit(e)ta popъ ovako ... pitai pop' česa prosiši od cr(ъ)kьvê b(o)žie rêci kum' vêrê b(o)žie pitai popъ ....* - *Klimantovičev ritual* (1501- 1512.), f. 152v, *potomъ popъ okrip(i)тъ križemъ bl(agoslovle)nu vodu* - *Ritual senjski* (1507. ili 1508. g.), f. 25r, *Sada imei popъ rotiti junaka i divicu ime ispitavši ednomu i drugomu da imata držati veru zakonom s(ve)te rimske crikve a za sve-dočastvo popu ki bl(agoslo)vla prstenv i zatimъ rêci* - *Ritual senjski*, f. 44r, *znamenie mlad(e)nac pop nar(e)čet* - *Ritual senjski*, f. 34v.

⁴² Marinka ŠIMIĆ, "Natpis vojvode Masna iz Donje Drežnice", *Hercegovina: godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 20/2006., 41-62.

⁴³ M. ŠIMIĆ, "Jezik i pismo Kočerinske ploče", *Vitko: časopis Matice hrvatske Široki Brijeg, god. III, 4/2004.*, 5 - 12; ISTO, *Zbornik "Viganj i njegovo doba"*, Široki Brijeg - Kočerin, 2004., 93-105.

⁴⁴ M. ŠIMIĆ, "Jezik natpisa na stećcima u Brotnju", *Brotnjo: zbornik*, 4/2006., 50-76.

⁴⁵ Petar SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, III.*, Zagreb, 1973., 8-9.

U zbornicima: *ako ki pop' bl(agoslo)vlaet' dva krat' ženitvu dvakrat' ednomu č(lovè)ku rēdъ pogublaet' - Petrisov zbornik (1486.), f. 146v, drugo prozvitêr ko es(tъ) pop' ne morê se zakonom' oženiti - Petrisov zbornik, f. 137v.*

Zanimljivo je da je u jednom primjeru očuvan i leksem *popovica: i reče mihovil' se sut' popovice ke gredut' zamuž' po umrt'i popovê - Petrisov zbornik, f. 334v.*⁴⁶

Leksem *pop* potvrđen je i u *Razvodu istarskom*, tekstu kojemu je prvi sloj nastao 1275. g.: *pop Mikula plován Gologorice.*

U spomenutom Veginom *Zborniku srednjovjekovnih natpisa, I-IV* među ukupno 325 natpisa leksem *pop* pojavljuje se sedam puta:

... *azъ pis(a)hъ pro(dan?) popъ - Podbrežje kod Zenice - poslije 1193. g.*⁴⁷

*m(ise)ca marta 11. prêstavi se raba b(o)žija m(a)rija a zovom d(i)v(i)ca popa dabiž(i)va podružije va l(e)to 1231. - Vidoštak kod Stoca, 1231. g.*⁴⁸

*† se leži ovo? r(ados)avъ kotъmêričъ na svojeji zemlji na plemenitoj pisa popъ pribislavъ - Kaljina kod Podromanije, druga polovica 14. st.*⁴⁹

*† a se sênъ popa Bogčina - Police kod Trebinja, 14. - 15. st.*⁵⁰

*si hramъ po(no)vi pop vučosav a s nemъ hrist(ja)ni božiji marko kami sapisa (tisuč)sto 474 - Panik kod Bileće, 1474. g.*⁵¹

... *a to pisa gojčinъ popъ - Trnjačka u Tobutu - 15. st.*⁵²

*a sei leži dena mati popa vukašina - Velika Gareva kod Gacka, 15. - 16. st.*⁵³

I na hrvatskoglagoljskim natpisima često se pojavljuje riječ *pop*:

1602. *pop(b) Luka* - natpis na kamenoj preslici zvona na crkvi sv. Pankracija u Brkaču,

1607. *maja. pop Ivan Valčić* - natpis na nadvratniku jedne kuće u Brseču,

(v) to vreme be plován pop Martin Luščić - natpis iz 16. st. iz Boljuna na spoliju u ogradnom zidu pred jednom kućom.⁵⁴

têhodragъ – jedino je osobno ime na ovom natpisu. To je ime dio sveslavenske baštine. Prema klasifikaciji Petra Šimunovića, može se ubrojiti u složena dvočlana imena. Ova vrsta slavenskih imena spominje se u spisima bizantskoga cara Konstanti-

⁴⁶ Primjeri iz Građe za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* iz Staroslavenskoga instituta u Zagrebu.

⁴⁷ M. VEGO, *Zbornik, knj. IV*, 66-67, br. 252; G. TOMOVIĆ, o. c. 35-36; B. FUČIĆ, "Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi", 278.

⁴⁸ M. VEGO, *Zbornik, knj. II*, 10-11, br. 53.

⁴⁹ M. VEGO, *Zbornik, knj. IV*, 40-41, br. 229.

⁵⁰ M. VEGO, *Zbornik, knj. III*, 16-17, br. 134.

⁵¹ M. VEGO, *Zbornik, knj. III*, 10-11, br. 127.

⁵² M. VEGO, *Zbornik, knj. IV*, 122-123, br. 301.

⁵³ M. VEGO, *Zbornik, knj. III*, 34-35, br. 162.

⁵⁴ B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, 108, 109, 100.

na VII. Porfirogeneta (905.-959.). Nerijetko ih nose i starohrvatski vladari: Višeslav (oko 800.), Ratimir (829.-838.), Trpimir (845.-864.), Zdeslav (878.-879.), Branimir (879.-892.), Muncimir (892.-910.), Tomislav (910.-930.), Držislav (969.-997.), Zvonimir (1075.-1089.) i dr. U *Povaljskoj listini* - iznimno vrijednom vrelu za proučavanje hrvatske antroponimije - složena imena čine petinu ukupnih narodnih imena, a u *Sumpetarskom kartularu*, koji je stoljeće stariji od *Povaljske listine*, ta su imena kudikamo brojnija, a izbor završnih sastavnica još bogatiji.⁵⁵ "Svako je ime povijesno i jezično vrelo, svako ime i svaki pridjevnik imenu uvjetovani su povijesnim, biološkim, društvenim i jezičnim razlozima. Imena su odraz materijalnog i duhovnog svijeta kraja i naroda, te izražavaju socijalni položaj i kulturni domašaj toga puka. U imenima se zrcali cjelokupna slika društva."⁵⁶ Ime *têhodragъ* nastalo je prema slavenskoj osnovi *têho* i sufiksu *dragъ*. I u *Povaljskoj listini* sva dvosložna imena imaju slavensku osnovu i slavenski sufiks. Iako u tom tekstu nije potvrđeno slično ime među složenim imenima, kod druge vrste, tj. izvedenih imena sufiksalne tvorbe, potvrđena su dva imena od iste osnove: *Têhoj* i *Têšen*.⁵⁷ Ni u popisu složenih narodnih imena i prezimena Tome Maretića ne nalazimo ime *têhodragъ*, ali u priloženom popisu niz je sličnih imena i prezimena, tj. s osnovom *têho-/tiho-*, što pokazuje da je to bila plodna osnova za tvorbu imena i prezimena: Tihobrat, Tihomil, Tihomir, Tihorad, Tihoran, Tihosav, Tjehomil, Tjehorad.⁵⁸

se - na arhaičnost na leksičkoj razini upućuje pokazna zamjenica *se: se ležitъ*, a ta se formulacija često rabi na početku ili na kraju natpisa, u ustaljenim sintagmama odnosno (pokazne zamjenice *sb, si, se*): *s/sa/si bilig, si kami*, ali i u nevezanoj uporabi: *se crki, sei knige, se zida*.

Grafija

Natpis popa Tjehodraga pisan je u dva retka pravilnim slovima, kapitalnoga tipa. Na početku natpisa urezan je križ. Uz verbalnu, nalazi se i simbolična invokacija kojom započinje većina natpisa, primjerice: † *va ime o(tъ)ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha*, npr. na *Humačkoj ploči*, na *Drežničkom natpisu*, na *Kočerinskom natpisu* itd. Rijetki su natpisi na stećcima koji ne počinju znakom križa. Tako započinju i svi pisani dokumenti kraljevskih i plemićkih kancelarija tijekom cijeloga srednjega vijeka. Križ je najčešći ukras među svim simbolima i ukrasima na stećcima našega područja. To dovoljno govori o kršćanskom kontekstu u kome se kultura stećaka jedino i mogla pojaviti.⁵⁹

U grafiji slova najodlučnija je odrednica duktus, tj. broj, redosljed i smjer kontinuiranih poteza perom, koji su neophodni kako bi se oblikovalo neko slovo, a ne slu-

⁵⁵ Petar ŠIMUNOVIĆ, "Antroponimijski sustav Povaljske listine i Povaljskog praga", *Brački zbornik*, XV/1987., 137.

⁵⁶ P. ŠIMUNOVIĆ, o. c., 147.

⁵⁷ P. ŠIMUNOVIĆ, o. c., 135, 146.

⁵⁸ Tomo MARETIĆ, "O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba", *Rad JAZU*, LXXXI/1886., 129.

⁵⁹ Miroslav PALAMETA, "Strukturalni elementi u epigrafici sa stećaka", *Motrišta*, 23/2003., 100.

čajni potezi pisareve ruke. Duktus je slikovito rečeno anatomija slova.⁶⁰ Natpisi su za paleografiju sekundarna građa, jer njih ne kleše autor natpisa, nego nepismeni ili polupismeni klesar. "Klesar pri tome kopira predložak i postupa s njim kao sa slikom. Klesar nastupa stvaralački kao sa svakom likovnom tvorbom, pa iz toga s estetskog gledišta često nastaju lijepi, dekorativni oblici, no s gledišta čitkosti i jasnoće poruke ta dihotomija autora i izvodioca uklesanog teksta neminovno rađa klesarskim greškama, deformacijama slova. Uz to i sam materijal - otporni kamen i tvrdo željezo klesareva alata - utječu na promjenu karaktera slova na natpisu, a sve to briše izvorni duktus ili ga čini manje očitim. Stoga se može ustvrditi da je redovito duktus slova postojao na predlošku; na natpisu ga nema ili ga u slovima natpisa samo naslućujemo."⁶¹ Na natpisima možemo govoriti o morfologiji i grafiji slova.

Morfologija slova epigrafskih spomenika obuhvaća razvoj pojedinih oblika slova na natpisima, sustav ligatura, kronološke tablice, razvoj pojedinih grafema kroz stoljeća, raščlambu oblika slova, stil natpisa itd. Postavlja se i pitanje ovisnosti grafije natpisa o materijalu, odnosno građi na kojoj se piše, urezuje, u ovom slučaju kamenu, odnos rukopisnoga pisma prema epigrafskome. Prije izrade teksta klesari su morali obraditi natpisno polje, tj. podijeliti ga na redove, što se vidi na nekim natpisima, a ponekad su označavali i visinu slova. Za razliku od rukopisa, odnosno knjiga, u epigrafskome pismu, isti oblici slova žive prilično dugo, tj. sporo se mijenjaju.

Pri opisu *Natpisa popa Tjehodraga* najprije se navode pojedini oblici grafema i njegova obilježja u staroj ćirilici, počevši od prvih početaka epigrafike do 16. st., prema opisu Gordane Tomović, i to na temelju natpisa s područja Bugarske, Makedonije, Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Natpisi s područja Bosne i Hercegovine i Dalmacije, tj. oni pisani hrvatskom ćirilicom, ovdje se ne mogu svrstati jer su pisani zasebnom vrstom ćirilskoga pisma. Hrvatska se lapidarna ćirilica i po broju i po obliku grafema razlikuje od svih ćirilskih sustava i kroz sedam ili osam stoljeća pokazuje svoj poseban razvoj. Razlika između hrvatske ćirilice i srpske ćirilice nije ništa manja nego što je između srpske i bugarske, odnosno srpske i ruske ćirilice.⁶²

Sva su slova na *Natpisu popa Tjehodraga* lijepo i pravilno urezana, u kapitalnoj izvedbi. Slova koja imaju polja pravilnoga su trokutastoga oblika: **А, В, Д, Р, Њ, Ћ**, osim slova **О** koje je uglato.

Slovo **A** (**а**) - u ćirilskim natpisima od 10. do 15. st. postoje dva osnovna oblika slova **A**: omčasto **а** i račvasto **A**. Obje se varijante pojavljuju od 13. st. na raznim natpisima i u različitim varijantama, koje više pokazuju umijeće klesara, nego stil i vrijeme. Omčasto **а** neznatno je starije od račvastoga i prevladava u spomenicima tijekom cijeloga srednjega vijeka.⁶³

⁶⁰ B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, 7.

⁶¹ B. FUČIĆ, o. c., 7.

⁶² Vinko GRUBIŠIĆ, *Grafija hrvatske lapidarne ćirilice*, München – Barcelona, 1978., 111, 13.

⁶³ G. TOMOVIĆ, o. c., 16.

Grafem **A** na natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom vrlo je raznolik, a najčešće je sastavljen od jedne vertikale koja je nagnuta ulijevo i polukružića smještena na različitoj visini vertikale, odnosno stabla. Umjesto kružića čest je elipsasti oblik, a rjeđi trokut, koji je ponekad smješten uz sam vrh stabla, pa nalikuje brojki četiri (4), primjerice na *Blagajskom natpisu* iz 1194. g.⁶⁴ Grafem **A** na *Natpisu popa Tjehodraga* sličnoga je oblika kao onaj na *Blagajskom natpisu*, samo je nešto oštrijih linija od njega.

Slovo **V** (**В**) - u ćirilskim natpisima postoje četiri osnovna oblika slova **V**: s uspravnim stablom i petljicama koje se spajaju, s petljicama koje se ne spajaju, kvadratično **V**, slično položenom slovu **A**. U natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom najčešće je kvadratično **V**, koje se pojavljuje od 14. st., a **V** koje podsjeća na uobičajeno majuskulno latinično **B** nije često. Upravo je takav grafem na *Natpisu popa Tjehodraga*, i to prilično oštih linija kao i ostali grafemi, što su zapravo dva trokutića. Grafem **V** ustavnoga je karaktera s petljicama koje su spojene, a donja je veća od gornje.

Slovo **G** (**Г**) - ovaj posve jednostavan grafem sastavljen od jedne okomite i jedne vodoravne linije koja ide od stabla na desnu stranu i s njim redovito čini pravi kut očuvao se bez velikih promjena na natpisima kroz srednji vijek, a na *Natpisu popa Tjehodraga* također je posve pravilan, bez nekih osobitosti.

Slovo **D** (**Д**) - oblik slova **D** u ćirilici se od 10 do 15. st. dosta mijenjao. Razlikuju se tri vrste slova **D** (**Д**): 1. najstariji oblik, današnji izgled ćiriličnoga **D**, 2. nešto mlađe **D**, u obliku današnjega slova **A**, 3. rukopisni oblik. U natpisima na stećcima najčešći je ovaj drugi oblik slova **D**, odnosno onaj nalik latiničnom **A**, u kojem su račvaste linije nešto raširenije nego kod **A**. Te linije, odnosno račve ponekad nalikuju obliku zvona. Račve slova **D** najčešće tvore trokutast oblik, a rjeđe četverokut, npr. na *Natpisu kneza Radivoja Vlatkovića* iz Oplićića kod Stoca. Stilizacija toga grafema različita je od klesara do klesara, tako, primjerice, Semorad - majstor koji je izrađivao spomenike u okolici Stoca (Boljuni), u drugoj polovici 15. st., slovo **D** kleše kao pravilno latinično **A**, primjerice: *piše semorad, a se leži lubica vlatkovica piše semorad*, itd.⁶⁵ Često je taj grafem sastavljen od triju trokuta, pri čemu je gornji dio veći trokut, a račve sa spojnicom čine dva manja trokuta. **D** na *Natpisu popa Tjehodraga* odgovara onom prvom, odnosno najstarijem obliku toga grafema: gornji dio je trokutastoga oblika iznad kojega je povučena ravna linija, on je podignut na sredinu linije pisanja na dvije račve koje čine četverokut s otvorenom stranicom. Na *Kočerinskoj ploči* također je iznad trokutastoga slova **D** povučena linija, to je ukras i završetak grafema. Na *Natpisu popa Tjehodraga* grafem **D** pojavljuje se pet puta, on je po svojim karakteristikama uvijek isti, osim što je grafem koji označava brojku 5 nešto uži, a onaj posljednji najširi je. Čini se, da je do toga došlo zato jer klesar nije unaprijed rasporedio slova, tj. isplanirao polje za pisanje, pa je u prvom retku stisnuo slova, a u drugom mu je ostalo praznog mjesta. Taj prazan prostor, također, može značiti da je klesar namjeravo uklesati još neki tekst. Očita je sličnost u pisanju slova **D** između *Natpisa popa Tjehodraga* i *Blagajskog natpisa* iz 1193. g. Razlika je samo u

⁶⁴ V. GRUBIŠIĆ, o. c., 44.

⁶⁵ V. GRUBIŠIĆ, o. c., 52.

tome što na *Blagajskom natpisu* račve nisu tako visoke, kao na *Natpisu popa Tjehodraga*. Iznad slova je kukica, koja se vrlo često nalazi na natpisima počevši od *Trnovskoga natpisa* iz Bugarske (iz 1230. g.), a od polovice 13. do polovice 14. st. je na gotovo svim natpisima.⁶⁶

Slovo **E** (ϵ) - na ćirilničnim natpisima ima dva oblika: stariji, srpasti, i mlađi uglati. Prvi se put uglato **E** pojavljuje na *Trnovskom natpisu* iz Bugarske 1230. g., a potom rjeđe do konca 15. st.⁶⁷ U hrvatskoj lapidarnoj ćirilici taj grafem karakterizira veliki broj inačica. Može imati stablo u obliku okomite, uspravne ili kružne linije, a srednja linija redovito ide iz sredine stabla. Linija koja čini stablo može biti uspravna, kružna ili slomljena. Ponekad je taj grafem, uglati ili obli, u obliku brojke **3**, što je zapravo glagoljsko **E** (Ѣ). Takav je primjer i na *Natpisu popa Tjehodraga*, tj. to je posve uglasti oblik grafema **E** koji je okrenut na lijevu stranu, tj. kao u glagoljici. Da to nije slučajnost, nego posve ustaljen način pisanja, odnosno klesanja, potvrđuje činjenica da je na ploči potvrđeno šest posve identičnih grafema. Isti je grafem, tj. glagoljsko **E** i na *Humačkoj ploči*. Glagoljskom utjecaju na *Natpisu popa Tjehodraga* može se pripisati i označavnje broja **5** slovom **D**. Osim oblika slova **D**, na natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom ima i drugih karakteristika, odnosno utjecaja glagoljične grafije. Primjerice: ćirilčno **V** ponekad ostavlja dojam da je samo jedan dio glagoljičnog **V**. Glagoljski je utjecaj očit i u inačicama slova **Z**, a svakako to vrijedi za *đerv* (Ѧ) koji je napravljen po uzoru na glagoljsko **ПP**. Grafem **T** često je bliži glagoljskom ekvivalentu, nego bilo kojem obliku u ćirilčnom sustavu. Grafem **P** također se svojim izgledom približava glagoljskom sustavu.⁶⁸

Slovo **Ž** (Ж) - u razvoju ćirilčnoga pisma postoji nekoliko osnovnih tipova slova **Ž**: 1. najstariji oblik su dvije linije koje se sijeku, s jednom okomitom (od konca 10. do sredine 13. st.), varijanta takvoga slova pojavljuje se npr. na *Natpisu Taraha Boljunovića* iz 2. polovice 15. st., 2. slovo **Ž** dvije prekrížene crte bez okomice, slično ćirilčnom **H**, odnosno **X**, poznato od 14. st., a poseban je oblik slova **Ž** s polukružnim kracima koji se pojavljuje početkom 11. st. pa sve do 15. st., 3. tip slova **Ž** umjesto gornjih krakova ima vodoravnu crticu, poznat je od 1231. g. *Natpis Marije Dvice*. 4. oblik je najrjeđi, a sastoji se od dva uspravna luka s vodoravnom crtom u sredini.⁶⁹ U natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom taj grafem također ima veliki broj inačica, najčešće je u obliku dvaju nasuprot okrenutih **C**, između kojih je okomita linija. Umjesto okomite linije često je vodoravna koja presijeca ta dva nasuprotna **C**. Druga je inačica toga grafema samo dvije prekrížene linije različitih veličina, koje podsjećaju na **X**. Najčešći je taj grafem u obliku zvjezdice s različitim brojem krakova.⁷⁰ Na *Natpisu popa Tjehodraga* grafem **Ž** ima jednu okomitu liniju na kojoj su dva prilično uglata kvadrata s otvorenom gornjom stranom, najsličniji je onom obliku s polukružnim bočnim kracima koji se pojavljuje početkom 11. st. na *Bitolskoj ploči*, to je

⁶⁶ G. TOMOVIĆ, o. c., 18.

⁶⁷ G. TOMOVIĆ, o. c., 18 - 19.

⁶⁸ V. GRUBIŠIĆ, o. c., 114.

⁶⁹ G. TOMOVIĆ, o. c., 19.

⁷⁰ V. GRUBIŠIĆ, o. c., 55 - 56.

najčešća inačica slova **Ž** poznata sve do 15. st. Taj se oblik na *Natpisu popa Tjehodraga* razlikuje jedino po tome, što su mu krakovi uglati. Na srednjovjekovnim natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom ne nalazimo sličan grafem **Ž**, a u priloženoj tablici u knjizi G. Tomović sličan je znak na spomenicima 14. st., ali on nije tako uglat.

Slovo **I (H)** - oblik slova **I** u ćirilskim se spomenicima malo mijenjao. I u natpisima hrvatskom ćirilicom grafijske su varijante toga grafema prilično siromašne. On je obično oblikovan kao latinično majuskulno **H** te se tako razlikuje od **N**. Na natpisu iz 1193. g. (Podbrežje kod Zenice) grafem **I** oblikovan je od jedne okomite linije, "... ali o kronologiji inačica ovog grafema ne možemo ništa zaključivati, jer *Humačka ploča* poznaje samo oblik **H** za **I**. Svejedno, moglo bi se ipak pretpostaviti, da su te dvije inačice jedno vrijeme mogle sporadički postojati i u lapidarnoj ćirilici. Činjenica da je oblik **H** potisnuo oblik **I** može se objasniti tim, što je, s jedne strane, oblik **H** bio bogatiji obaveznim razlikovnim sastojcima, a, s druge pak strane, bio je daleko prikladniji ligaturama, u koje vrlo često ulazi ovaj grafem."⁷¹ Da je grafem **I** u obliku jedne okomite linije, odnosno latinično **I**, u natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom vjerojatno starija inačica, potvrđuje činjenica da je taj oblik tri puta urezan na *Natpisu popa Tjehodraga*: *ležitъ, imêlъ, edinêmъ*, i dva puta u grafemu **Y**: *synovъ, stry*.

Slovo **L (Λ)** - često je oblikovano kao prema dolje obrnuto latinično **V**. Linije koje se računaju čineći oštri kut katkad se ne sastaju izravno, nego ih spaja vodoravna linija, takav je **L** na *Natpisu popa Tjehodraga*: *ležitъ, imêlъ*.

Slovo **M (М)** - karakteristika je slova **M** u ćirilici obilje oblika koji se često nalaze i na istom natpisu. U natpisima 10. i 11. st. karakteristično je slovo **M** sa zaobljenom srednjom linijom koja oblikuje trbuh slova, isti se oblici pojavljuju i kasnije. Koncem 12. st. slovo **M** dobiva više uglasti trbuh a strane su uspravnije, varijanta toga tipa šire je i niže **M** kosih strana, koje se ponekad sijeku, a pojavljuje se u natpisima u drugoj polovici 14. st. u Bosni, Srbiji i Bugarskoj. U natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom taj grafem pokazuje veliku raznolikost, pri čemu posebice treba obratiti pozornost na dvije obavezne sastavnice koje su redovito spojene i podsjećaju na dva ćirilična **L**, primjerice *Natpis vojvode Masna* iz Donje Drežnice (polovica 14. st.). Prilično često taj je grafem urezan tako da linija počinje s lijeve strane te se spušta čineći tako elipsast oblik po prilici do one točke odakle je i počela, te se nastavlja vodoravnom linijom, pa s desne strane čini isti onakav oblik kakav je i s lijeve strane. Kronološki bi takvo **M** moglo biti starije, a umjesto oblika oblika mogu se naći i uglasti, npr. *Humačka ploča*, *Natpis iz Huma kod Trebinja*.⁷² Na *Natpisu popa Tjehodraga* dva su različita grafema **M**, prvi je u riječi *imêlъ*, on je nalik na dva spojena ćirilična **L** prilično oštro spuštenih linija, drugo je **M** u riječi *edinêmъ*, ono je sličnije onom **M** na *Humačkoj ploči* i vjerojatno starije.

Slovo **N (Н)** - u ćirilici se razlikuju dva osnovna oblika grafema **N**: ustavni i brzopisni. Prvi oblik stariji je i prevladava u natpisima od konca 10. do konca 15. st. Srednja linija kod slova **N** najčešće ide slijeva nadesno, npr. na *Humačkoj ploči* i *Natpisu*

⁷¹ V. GRUBIŠIĆ, o. c., 58 - 59.

⁷² M. VEGO, *Zbornik, knj. III*, 8, 9, nr. 124.

Vignja Miloševića s Kočerina (1404. g.), ali može biti i obrnuto, takav **N** potvrđen je od polovice 14. do osamdesetih godina 15. st., primjerice *Natpis iz Doljana kod Čapljine*, *Natpis iz Kalesije kod Tuzle*. Na *Natpisu popa Tjehodraga* grafem **N** urezan je dva puta: *synovъ* i *edinêmъ*, i to tako da dijagonalna linija ide s lijeva na desno, nešto niže od vrha lijeve do nešto više od donjeg završetka desne okomice, tj. slično kao na *Natpisu Vignja Miloševića*.

Slovo **O** (**⓪**) - u hrvatskoj lapidarnoj ćirilici, kao i u drugim ćirilničnim sustavima postojala su dva osnovna grafema omikron i omega. Oni su podjednako često rabljeni, ali omega je nešto češći u invokacijama: *va ime o(tb)ca* i *s(i)na* i *sv(e)t(a)go d(u)ha*, što se možda može objasniti invokacijskom potrebom markiranosti. Grafem **O** (omikron) najčešće je u obliku pravilnoga ili nepravilnoga kruga, ali je jednom izduženo, na *Natpisu vojvode Masna*, a jednom je u obliku trokuta, na *Blagajskom natpisu* iz 1194. g. Jednom je omikron u obliku četverokuta s malom crticom s lijeve na desnu stranu, i to na *Natpisu Vukca Petrovića* iz Radimlje. Na *Natpisu popa Tjehodraga* nalazimo samo omikron, i to dva puta: *têhodragъ*, *godê*, taj je grafem ovdje prilično izdužen, tj. nepravilan krug, dosta uzak u odnosu na ostale grafeme, posebice **Δ**, **Γ**, **М**, **Љ**.

Slovo **P** (**П**) - u hrvatskoj lapidarnoj ćirilici gotovo redovito pojavljuje se kao četverokut bez donje stranice, tj. otvoren prema dolje. Tako je i na *Natpisu popa Tjehodraga* u riječi *p(o)pъ*, to su dva gotovo ista, pravilna četverokuta, vodoravna linija s gornje strane ne prelazi okomice.

Slovo **R** (**Р**) - u ćirilničnim sustavima postoje dva oblika grafema: onaj sličan današnjem, i drugi s glavom koja zahvaća visinu reda, a uspravno stablo prelazi u donji red. Na natpisima hrvatskom ćirilicom grafem je najčešće sastavljen od jedne okomite linije kojoj se pri vrhu pridružuje polukružni, odnosno kvadratni dio s desne strane. Kružni, odnosno kvadratični, a rijetko trokutasti dio može biti različite veličine, ali u pravilu kvadratni je i trokutasti dio uvijek veći od kružnoga. Trokutasti i četverokutasti dio negdje zahvaća cijelo stablo, npr. *Natpis iz Veličana* (prva polovica 15. st.). Trokutasto je **R** na *Natpisu iz Kosora* (prije 1411. g.).⁷³ Na *Natpisu popa Tjehodraga* grafem **R** pojavljuje se četiri puta, i to bez razlike u obliku: na jednoj okomitoj liniji s desne strane pri vrhu nalazi se posve pravilan trokut: *têhodragъ*, *tere*, *rêdъ*, *stry*.

Slovo **S** (**С**) - u ćirilničnim sustavima taj grafem ima obilje sličnih oblika, a gotovo svi se pojavljuju istovremeno, pa on nije presudan kod kronološke analize. Redovito je uklesan kao latinično **C**, ponekad je nalik uglatom **C**, a takav je grafem na *Natpisu popa Tjehodraga* u riječima: *se*, *synovъ*, *stry*. Ta se tri grafema razlikuju jedino po oblikovanju polukruga koji je uvijek otvoren na desnu stranu, **S** u riječi *stry* više je otvoren i nije tako uglat, nego je zaobljen.

Slovo **T** (**Т**) - prema broju inačica i inventivnosti to je jedan od bogatijih grafema, u hrvatskoj lapidarnoj ćirilici postoje dvije osnovne inačice: 1. ćirilično **T** koje je sastavljeno od jedne horizontalne i triju vertikalnih linija, pri čemu se dvije linije spu-

⁷³ M. VEGO, *Zbornik, knj. I*, 40.

štaju s krajeva, a jedna sa sredine vodoravne linije, 2. latinično T koje je sastavljeno od jedne vodoravne linije koja na krajevima može biti markirana malim linijama prema dolje i jedne okomice koja se spušta s njezine sredine, takvo je T na *Natpisu Vignja Miloševića, Vitkovu natpisu* sa Širokoga Brijega (15. st.), *Natpisu vojvode Masna* iz Donje Drežnice. Na istom se natpisu često nalaze obje inačice, primjerice, *Vitkov natpis: a se leži vitko na svomb plemenitomъ*, u riječi *vitko* je latinično T, a u riječi *plemenitomъ* je ćirilično T. Ćirilično je T potvrđeno, npr. na *Natpisu Radovana Rakojevića* iz Čerina (druga polovica 14. st.). Na *Natpisu popa Tjehodraga* grafem T pojavljuje se četiri puta, i to latinično T s malim linijama prema dolje, koje su ukras: *ležitъ, tēhodragъ, tere, stry*.

Slovo H (X) - uglavnom je oblikovano križanjem dviju unakrsnih linija, ima oblik X, a razlike u obliku slova na srednjovjekovnim natpisima svode se većinom na duljinu prekriznica i kukice na vrhu slova, odnosno slomljenim kraćim linijama koje markiraju slovo, a i križanje može biti u različitim stupnjevima. Na *Natpisu popa Tjehodraga* H je potvrđen u riječi *tēhodragъ*, to su dvije prekriznice ukrašene dvjema linijama koje su nešto dulje nego na ostalim natpisima, npr. *Natpisu Vignja Miloševića, Blagajskom natpisu* (1194. g.), *Natpisu Radoja, sina vojvode Stjepana* iz Radimlje (oko 1477. g.), *Natpisu Radosava Herakovića* iz Boljuna kod Stoca (15. st.), *Natpisu iz Kalesije* kod Tuzle.

Slovo Ъ (Ѧ) - o *poluglasima* je već bilo riječi, a ovdje samo nekoliko napomena o grafiji: svi ćirilični natpisi do četrdesetih godina 13. st. imaju Ъ (*gor*), a kasnije se iznimno rijetko pojavljuje. Na natpisima hrvatske lapidarne ćirilice posve dominira prednji *poluglas* Ѣ, možda i stoga što ga je lakše bilo izraditi, tvorilo se od manje grafijskih sastojaka. *Humačka ploča* dosljedno čuva stražnji *poluglas* Ъ, a ponekad se nalazi i na drugim natpisima 12 - 13. st. Posve je pouzdano da se znak za stražnji *poluglas* Ъ očuvao na *Natpisu popa Tjehodraga*, i to sedam puta, uvijek na kraju riječi: *ležitъ, p(o)ръ, tēhodragъ, imêlъ, synovъ, rêdъ, edinêmtъ*, te još dva puta za glas y: *synovъ, stry*. Po obliku on je svaki put isti, a razlikuje se po veličini trokutastoga polja.

Slovo Y (ѦH) - kako se taj grafem u hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika vrlo rano stopio s *i*, rijetko ga nalazimo na natpisima, i to najvjerojatnije kao grafijski ostatak, znak pisarske tradicije, a ne kao stvarni fonološki odraz. Najčešće se čuva u riječima *sty s(ve)tyj*, npr. *Natpis iz Trijebnja* (1534. g.),⁷⁴ i *synъ: Natpis Obrada P(o)povlъna iz Boljuna* (oko 1477. g.).⁷⁵ Na *Natpisu popa Tjehodraga* y se pojavljuje dva puta: *synovъ, stry*. Budući da je pisar toga teksta posve pravilno pisao *ê* i *ъ*, možemo pretpostaviti da y piše, ne samo kao znak čuvanja tradicije, nego možda i zbog glasovne vrijednosti.

Slovo ê (Ѧ) - u ćiriličnim se sustavima prilično dugo čuva isti oblik, a među njima karakterističan je onaj s trokutastom nogom, primjerice na: *Natpisu župana Grda* iz Polica kod Trebinja, *Natpisu bana Kulina, Povaljskom natpisu, Natpisu kneza Miro-*

⁷⁴ M. VEGO, *Zbornik, knj. II*, 8.

⁷⁵ M. VEGO, *Zbornik, knj. II*, 20.

slava iz Bijelog polja, svi iz posljednjeg desetljeća 12. st. Kružni, četvorni ili trokutni sastojak može biti s obje strane stabla pri dnu. Na *Natpisu popa Tjehodraga* **Ѓ** ima izrazito trokutast donji dio, trokut je posve pravilan i markantan, nalazi se s obje strane stabla: *têhodragъ, imêlъ, rêdъ, edinêmъ*, jedino u riječi *godê* **Ѓ** je drugačiji, odnosno nepravilnog oblika, a od ostalih se razlikuje i po veličini. Na *Blagajskom natpisu* (1194. g.) **Ѓ** je trokutast, ali se nalazi samo s jedne strane stabla. Budući da je **Ѓ** s trokutastim donjim dijelom očuvan na *Blagajskom natpisu*, *Natpisu župana Grda* iz Polica kod Trebinja, *Natpisu bana Kulina*, *Povaljskom natpisu*, *Natpisu kneza Miroslava* iz Bijeloga polja i *Natpisu popa Tjehodraga* može se pretpostaviti da je to bio stariji oblik.

Ostala grafijska obilježja

Jedna od grafijskih pojava koja povezuje glagoljicu i hrvatsku ćirilicu jest i ta da se jotacija pred vokalom u inicijalnom i postvokalnom položaju ne označava, primjerice na *Natpisu popa Tjehodraga*: *e, edinêmъ, e*. Ta je pojava karakteristična i za najstarije dokumente pisane hrvatskom ćirilicom, kao i za lapidarnu ćirilicu, npr. natpisi iz Brotnja: *voevode, e*, na *Kočerinskoj ploči*: *poe, este, esamъ*, boljunski natpisi: *e, erina, čoek*. Primjeri iz hrvatskoglagojskih liturgijskih rukopisa: *edinъ* - *Brevijar Vida Omišljanina* 271a (1396. g.), *Brevijar vrbnički četvrti* 83b (14. st.), *edinoi* - *Brevijar novljanski drugi* 425a (1495. g.), *eterъ, edinočedi* - *Misal vatikanski četvrti* 164a (početak 14. st.), itd. Ista je pojava svojstvena bosanskim rukopisima, npr. *Hvalovu zborniku*.⁷⁶ Iako je s grafijske strane ovaj *e* znak starine, s druge strane kao jezična pojava to je mlađi oblik u odnosu na starije (*j*)estъ.

Na temelju svih navedenih grafijskih obilježja razvidno je, da je *Natpis popa Tjehodraga* pisan hrvatskom ćirilicom s tragovima utjecaja glagoljične i latinične grafije. Utjecaj glagoljične grafije najočitiji je kod slova **E**, brojke **5** koja je označena slovom **D** kao u glagoljici. Utjecaj latinične grafije najočitiji je kod grafema **T, I, M**.

Title i interpunkcijski znakovi

Znaci za skraćivanje riječi - title na ćirilskim se spomenicima do 13. st. pojavljuju u obliku vodoravne crte iznad riječi ili sloga, a na *Natpisu popa Tjehodraga* takva se crtica nalazi iznad riječi *p(o)pъ*. Ta je linija posve natkrila sva tri slova u toj riječi. Titla se nalazi i iznad slova **D** koje označava brojku **5**, ona je nešto malo zaobljena i znatno kraća od one iznad riječi *p(o)pъ*.

Interpunkcijski znakovi na natpisima imaju istu funkciju kao i u starim rukopisima, različitu od one današnje. Oni razdvajaju riječi, slogove ili cijele sintagme. Pojavljuju se kao jedna, dvije, tri ili četiri točke u sredini visine slova, a najrjeđe su četiri. Upravo su četiri točke uklesane na *Natpisu popa Tjehodraga* četiri puta, i to iza riječi *ležitъ*, iza *p(o)pъ*, iza *têhodragъ*, a iza *synovъ* nije posve sigurno jesu li bile četiri točke, pa je jedna izbljedila, ili su bile tri. Tri su točke iza riječi *imêlъ*, a jedna iza riječi *edinêmъ* kao i iza brojke **5**, tj. iza slova **D**. Interpunkcijski se znakovi na ćiril-

⁷⁶ H. KUNA, "O jeziku i pismu Hvalovog zbornika", 15.

skim natpisima pojavljuju vrlo rano, tj. od *Bitolske ploče* iz 1017. g., pa sve do konca 15. st.⁷⁷ Na *Natpisu popa Tjehodraga* nema niti jedne ligature, a one su na natpisima uobičajene od sredine 13. st., što u kontekstu ostalih grafijskih i jezičnih obilježja ovoga natpisa može biti još jedan argument pri datiranju.

Brojevi

Brojevi su se u hrvatskoj ćirilici pisali na tri načina: riječima, slovima azbuke i arapskim znamenkama. Prvi je način, opisivanje riječima najrjeđi, obično u matičnim knjigama. U starijim se dokumentima (do kraja 17. st.) brojevi bilježe slovima azbuke. Brojna vrijednost slova isticala se točkama sa strane ili crticom iznad slova, isto kao u glagoljici. U novijim se dokumentima, tj. onima iz 18. i 19. st. češće rabe arapske brojke.

Brojni se sustav hrvatske ćirilice u potpunosti ne poklapa ni s brojnim sustavom starocrkvenoslavenske ćirilice, ni s glagoljicom, a ni brojni sustav hrvatske ćirilice nije posve jedinstven na cijelom području Dalmacije.⁷⁸ U svakom slučaju grafem **D** na *Natpisu popa Tjehodraga* označava broj pet, isto kao u glagoljici, a to potvrđuje i sintagma **d** (=5) *synovъ*, tj. padež koji se slaže s brojem 5 - genitiv množine, jer da je to **D** značilo broj 4 pisalo bi **4** *syny*.

III. Pop Tjehodrag i njegova obitelj

Natpis popa Tjehodraga svjedoči da je u srednjovjekovnom grobu – registriranim pod br. 21., u Podvornicama (Lištani) kod Livna bio pokopan pop glagoljaš koji se zvao Tjehodrag. U istom je grobu bila pokopana i ženska osoba u dobi oko 60 godina. Međutim, njezino ime na ovom natpisu nije spomenuto. U drugom retku ovoga natpisa zabilježeno je da su tijekom jedne godine ubijena petorica Tjehodragovih sinova. Spomen sinova i ukop ženske osobe u njegov grob, svjedoče da je pop Tjehodrag bio obiteljski čovjek. Kao nelatinski svećenik mogao je imati djecu sa zakonitom suprugom na valjan, ali ne i na dopušten način. Ženidba uglavnom nije dopušтана svećenicima latinskoga obreda. Ovome u prilog govori i slučaj splitskoga biskupa Dabrala, koji je 40-tih godina 11. st. svoj bračni status pred papinim izaslanikom pokušao opravdati običajem Istočne Crkve (*consuetudine Orientalis Ecclesiae*).⁷⁹ *Prvi lateranski koncil* zabranio je 1123. g. svećenicima i đakonima suložništvo sa svakom ženom.⁸⁰ *Drugi lateranski koncil* proglasio je 1139. g. **nevaljanom** ženidbu

⁷⁷ G. TOMOVIĆ, o. c., 27.

⁷⁸ Benedikta ZELIĆ - BUĆAN, *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*, Split, 2000., 34.

⁷⁹ *Historia Salonitana. Toma Arhidakon. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Split, 2003., 64-65.

⁸⁰ **Prvi lateranski koncil**, kan. 7: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta* (curantibus J. Alberigo, P.P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi, consultante H. Jedin), Friburgi Brisgoviae, Herder, 1962., str. 167: "Presbyteris, diaconibus et subdiaconibus concubinarum et uxorum contubernia penitus interdicimus et aliarum mulierum cohabitationem ...". (Svećenicima, đakonima i subđakonima posve zabranjujemo zajedničko stanovanje s priležnicama i suprugama i suložništvo s drugim ženama ...).

koju bi sklopili klerici.⁸¹ Brak klerika, iako nedopušten, bio je valjan i nerazrješiv sve do održavanja ovih sabora, odnosno do donošenja spomenutih propisa. Očito zbog njihovog nepoštivanja, slične su uredbe i kasnije proglašavane odnosno primjenjivane. Tako je izaslanik pape Honorija III. (1216.-1227.) Akoncije iz Viterba 1221. g. naredio da kler splitske crkve mora otjerati sve svoje prilježnice (*cunctas expelli focarias*).⁸² *Tridentski koncil* je 1563. g. ženidbu i svečane zavjete proglasio zaprekom za primanje viših kleričkih redova.⁸³ Sukladno navedenom, može se pretpostaviti, da je Tjehodrag vjerojatno živio tijekom prve polovice 12. st. Nije isključeno da je živio i neposredno nakon *Lateranskih koncila*. Trebalo je vremena da u Katoličkoj Crkvi celibat bude prihvaćen, odnosno da se konsolidira praksa nevaljanosti i nezakonitosti svećeničke ženidbe. Ovome u prilog govori bi i činjenica da se epigrafski spomenici s miješanim glagoljskim i ćirilskim slovima, kakav je i *Natpis popa Tjehodraga*, pojavljuju tijekom 11. i 12. st. (*Kninski ulomak, Plastovski ulomak, Humačka ploča*).⁸⁴

Nije jasno u kojim se okolnostima zbio strahoviti zločin umorstva petorice Tjehodragovih sinova. Moglo se to zbiti i 1165./1167. g. tijekom zaposjedanja Dalmacije, Hrvatske i Bosne od vojske bizantskog cara Emanuela Komnena (1143.-1180.).⁸⁵ Nije isključeno da je i Tjehodragov život okončan u ovim okolnostima. Sinovi mu nisu pokopani u istu grobnicu, odnosno u onu u kojoj je pronađen njegov natpis.

Nadgrobni spomenici i tijekom srednjeg vijeka uglavnom su postavljani nad grobom. Da to nije nužno, svjedoči među ostalim i natpis tepčije Batala sa Crkvine (Varošluk) u Gornjem Turbetu kod Travnika, koji je također pronađen u grobu.⁸⁶ Osobni podaci i tragična sudbina pet sinova popa Tjehodraga bili su uklesani u pobočnu stranu njegova kamenoga sanduka. Nejasno je je li ovaj natpis postavio Tjehodragov otac, supruga, rodbina ili koji od vjernika koje je on pastorizirao. Očito je da su izrađivači ovog natpisa strahovali postaviti ga iznad groba, vjerojatno u strahu od istih onih koji su zatrli obitelj ovog katoličkog svećenika.

Istraživači lokaliteta na kojem je pronađen *Natpis popa Tjehodraga*, upozoravaju na mogućnost da je jedna od dviju otkrivenih bazilika (sjeverna) na Podvornicama

⁸¹ **Drugi lateranski koncil**, kan. 7: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, str. 174: "Huiusmodi namque copulationem, quam contra ecclesiasticam regulam constat esse contractam, matrimonium non esse censemus." (Takvu vezu, za koju se ustanovi da je sklopljena protiv crkvenoga pravila, ne smatramo ženidbom.)

⁸² *Historia Salonitana*, 150-151.

⁸³ **Tridentski koncil**, Canones de sacramento matrimonii (11. 11. 1563.), kan. 9: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, str. 731: "Si quis dixerit, clericos in sacris ordinibus constitutos, vel regulares castitatem solemniter professos, posse matrimonium contrahere, contractumque validum esse, non obstante lege Ecclesiastica vel voto... anathema sit" (Ako tko kaže da zaređeni klerici ili redovnici koji su svečano položili čistoću, mogu sklopiti brak i da je taj brak valjan, suprotno crkvenom zakonu i zavjetu, neka je anatematiziran.)

⁸⁴ B. FUČIĆ, "Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi", 271.

⁸⁵ O ovome usp. Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, Jastrebarsko, 2002., 282-284.

⁸⁶ Ćiro TRUHELKA, "Grobница bosanskog tepčije Batala, obretna kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnika)", *Glasnik Zemaljskog muzeja* 27/1915., 365-373; M. VEGO, *Zbornik, knj. IV*, 74-75, nr. 257.

mogla biti u funkciji i tijekom razvijenog srednjeg vijeka.⁸⁷ Tome u prilog ide i pronalazak euharistijske žlice od željeza na istom lokalitetu (grob br. 12), koja se okvirno datira u vrijeme od 10. do 12. st.⁸⁸ Sukladno tomu pop Tjehodrag je svoju svećeničku službu mogao obavljati u zajednici čiji su se članovi također ukapali u groblju u kojem je i sam bio ukopan. Tijekom razvijenog srednjeg vijeka livanjski je kraj (*parochia comitatus Cleune*) bio podređen jurisdikciji splitskog nadbiskupa.⁸⁹ Tjehodrag je bio svjetovni svećenik, tj. pop glagoljaš, koji se za svoju službu najvjerojatnije pripremao na području srednje Dalmacije. Popove glagoljaše od prvih desetljeća 13. st. potiskuju (gdjekad i na nekršćanski način⁹⁰) odnosno marginaliziraju obrazovaniji i organiziraniji članovi dominikanskog i franjevačkog reda. Glagoljaši latinski jezik - službeni jezik Katoličke Crkve - nerijetko nisu ni poznavali. Liturgiju su uglavnom služili i časoslov molili na crkvenoslavenskom jeziku i glagoljskom pismu. Da je glagoljica bila u uporabi i na livanjskom području, potvrđuju dva očuvana spomenika: glagoljski rukopisni fragment s konca 14. stoljeća pronađen u livanjskom franjevačkom samostanu⁹¹ i glagoljski natpis iz 1368. g. pronađen na groblju Sv. Ive u Livnu.⁹² Kao što pokazuje i *Natpis popa Tjehodraga*, u svakodnevnom životu služili su se hrvatskom ćirilicom. Njegov je natpis dragocjeno svjedočanstvo o nazočnosti popova glagoljaša na livanjskom području tijekom razvijenog srednjeg vijeka. Prevažna je spona koja povezuje stariju s mlađom generacijom popova glagoljaša (*presbyteri Illyrici*) na livanjsko-duvanjskim prostorima, gdje su se popovi glagoljaši održali do polovice 19. st.⁹³

Zaključak

Natpis popa Tjehodraga pisan je crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije bez utjecaja narodnoga govora i hrvatskom ćirilicom. Iako je to relativno kratak natpis, on pruža dovoljno jezičnih, a posebice grafijskih elemenata za datiranje. Na jezičnu arhaičnost upućuju sljedeća obilježja:

1. znak za *jor* (ѣ), tj. stražnji *poluglas* potvrđen je samo na starijim natpisima (iz 12.-13. st.) pisanim hrvatskom ćirilicom, a na većini je kasnijih srednjovjekovnih natpisa samo *jer* (ѣ).
2. *ê* (ѣ) je očuvan na pravilnom mjestu u riječima: *têhodragъ, imêlъ, edinêmъ, godê*, odnosno nema traga ikavizmima, koji su za ovo područje karakteristični od prve

⁸⁷ M. MARIĆ, "Rimska Pelva" 102.

⁸⁸ M. MARIĆ, "Rimska Pelva" 101.

⁸⁹ *Historia Salonitana*, 64-65.

⁹⁰ Josip MATASOVIĆ, *Regesta Fojniciensia*, Beograd, 1930., 128, br. 242; Marko PERIĆ, *Hercegovačka afera*, Mostar, 2002., 44-45.

⁹¹ S. DAMJANOVIĆ, o. c., 81.

⁹² B. M. VRDOLJAK, o. c., 242.

⁹³ Leo PETROVIĆ, "Popovi glagoljaši", *Napredak: hrvatski narodni kalendar 1936.*, 86-95; Andrija ZIRDUM, "Svjetovni svećenici u Bosni i Hercegovini u tursko doba", *Nova et vetera* XXIX/1, 1979., 205-212.

polovice 13. st. Iznimka je riječ *rědъ* u kojoj se *ê* nalazi na mjestu *e*, odnosno kao re-fleks glasa *ę*, što je mlađa pojava.

3. znak za *ŷ* (**Ѡ**) u riječima *synovъ* i *stry*, očuvan je samo u natpisima iz 12. st.: *Natpisu župana Grda* i *Povaljskom natpisu*. Glas *ŷ* se izjednačio s *i* najkasnije krajem 11. ili početkom 12. st.

Na morfološku arhaičnost upućuje crkvenoslavenski oblik *se ležitъ*, 3. lice jednine prezenta, a većina naših natpisa ima mlađi oblik *se leži*, također particip prezenta aktivni u 1. licu jednine za muški rod *stry*.

Natpis popa Tjehodraga pisan je pod utjecajem glagoljične i latinične grafije. Sva su slova na njemu lijepo i pravilno urezana, ustavnog su oblika. Slova koja imaju polja pravilnog su trokutastog oblika: **A**, **B**, **A**, **Ů**, **Ѡ**, **Ѣ**, osim slova **Ů** koje je uglato. Na arhaičnost na grafijskoj razini upućuju osobito sljedeći oblici slova:

1. slovo **A** na ovom natpisu sličnog je oblika kao **A** na *Blagajskom natpisu*, samo je nešto oštrijih linija od njega.
2. slovo **D** - **A** odgovara najstarijem obliku toga grafema u ćirilici. Očita je sličnost u pisanju slova **D** na ovom natpisu i *Blagajskom natpisu* iz 1194. g.
3. slovo **E** - glagoljsko **Ѣ** isto je kao na *Humačkoj ploči*. Glagoljskom utjecaju na *Natpisu popa Tjehodraga* može se pripisati i označavanje broja 5 slovom **D**.
4. **Ѣ** s trokutastom nogom, potvrđen je samo na starijim natpisima iz posljednjega desetljeća 12. st.: *Natpisu župana Grda* iz Polica kod Trebinja, *Natpisu bana Kulina*, *Povaljskom natpisu*, *Natpisu kneza Miroslava* iz Bijelog polja.

Na *Natpisu popa Tjehodraga* nema nijedne ligature, a one su se na natpisima uobičajile tek od sredine 13. st., što je dodatni argument za njegovo datiranje u 12. st. Ovaj se natpis - dragi kamen srednjovjekovne pismenosti livanjskog kraja - temeljem jezičnih i grafijskih datosti, s puno sigurnosti može uvrstiti među malobrojne natpise iz 12. st., odnosno staviti na sam početak naše ćirilске epigrafike.

Diözesanprister namens Tjehodrag und seine Inschrift

Marija Marić

Franziskanermuseum und Galerie Gorica in Livno
Gorička cesta bb, 80101 Livno, Bosna und Herzegowina

Marinka Šimić

Altes slawisches Institut
Demetrova 11, 10000 Zagreb, Kroatien

Ante Škegro

Kroatisches Institut für Geschichte
Opatička 10, 10000 Zagreb, Kroatien

Während der archäologischen Forschungen an der Lokalität Podvornice in Lištani (im Südwesten des Livno-Feldes) wurde eine Inschrift in der kirchlich-slawischen Sprache der kroatischen Redaktion gefunden, wo in kroatischer Kyrilliza ein Diözesanprister namens Tjehodrag und seine fünf Söhne erwähnt wurden. Viele archäologische Funde, die von dieser Lokalität stammen, zeugen von einem kontinuierlichen Leben in diesem Raum seit der römischen Antike bis zum Spätmittelalter. Zwei Zeilen dieser Inschrift bestehen aus 15 slawischen Lexeme und einem alten Lehnwort *popъ*. Ähnliche gemischte glagolitisch-kyrillische Denkmäler entstehen an der Wende des 12. Jahrhunderts. Allem Anschein nach stammt diese Inschrift aus der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts und gehört zu den ältesten Inschriften, die in kroatischer Kyrillize geschrieben wurden. Eine vorzügliche Ausarbeitung weist darauf hin, dass die Steinmetzarbeit auf dem Livno-Gebiet eine hundertjährige Tradition hatte.

Schlüsselwörter: Podvornice, Lištani, Livno, Bosnien und Herzegowina, Katholische Kirche, glagolitische Priester (glagoljaši), Kroatische kyrillische Inschriften, Tjehodrag